

LIITSÕNAD EESTIKEELSE TERMINOLOOGIA
RIKASTAMISEL KÄESOLEVA SAJANDI I POOLEL

Asta Veski

Käesoleva sajandi I poolel toimunud eestikeelse terminoloogia rikastamis- ja arendamistöös on küllaltki silmapaistval kohal liitsõnade esinemus. Keeles leiduvate sõnatüvede liitmist kui uute sõnade saamise võimalust on eelmise sajandi lõpul mõnel määral kasutanud juba Kreutzwald, Grenzstein jt., XX sajandi I poolel tuli see olulisena arvesse ka terminoloogiatöös. Sõnade liitmisel lähtuti eesti keele ehituse alustest ning suudeti paljude ainealade sõnavara liitsõnade abil märgatavalt laiendada.

Sõnade liitmisel rakendati kõiki sõnaliike, kuid teistest ulatuslikum on liitsõnade rühm, kus nii täiend- kui põhisõnaks on substantiiv. See eesti keeles ülekaalukalt esinev liitmisviis annab avaraid võimalusi mitmesuguse sisu väljendamiseks. Teiste sõnaliikide osatähtsus liitsõnade komponendina on märksa väiksem. Liitmine toimus nii nominatiivselt kui genitiivselt, harva teiste käänete kaudu.

Substantiivi liitumine substantiiviga nominatiivselt on andnud uusi oskussõnu järgmistel juhtudel.

Kui täiendsõna näitab ainet või materjali, millest põhisõnas märgitud ese on tehtud, näiteks gaasküte (tehn., keem.; der gasförmige Brennstoff), hõbemürgistus (med.; argyrismus, Silbervergiftung), jätelubi (agr.; Abfallkalk), rässeep (fütopat.; Transeife, Fischölseife), vesipõisik (vet.; Hydatide).

Kui täiendsõna näitab, mis kuju omab põhisõnaga märgitud ese või nähtus: astmiktõus (kirj.; Klimax), hällraie (mets.; Kesselhieb, Löcherhieb), kaarluide (geogr.; Bogendüne, Barchan), kabialasi (käsit.; Bördeleisen), korgaskeha (zool., vet.; corpus cavernosum, Schwellkörper), kuulliigend (fot.; Kugelgelenk), lodiluu (zool.; (os) naviculare, Kahnbein), orbvõlv (arhit.; Trompe), soerdsunnitis (agr.; Missgeburt), ulgkivi (arhit.; Kragstein), viirkülv (agr.; Bandsaat) jt.

Kui täiendsõna märgib põhisõnaga väljendatud olulist, iseloomulikku tunnust, püsivat asukohta: ennakmoodustus (med.;

Präformation), erakvähk (zool.; Eupagurus, Einsiedlerkrebs, Eremit), kiilpookimine (aiand., agr.; Keilpropfung), kiirdpunkt (arhit.; Scheitelpunkt), kiirikseen (med.; Actinomyces, Strahlenpilz), komppöid (med.; Klumpfuss), kärbesõis (bot.; Ophrys muscifera, Fliegen-Ragwurz), merisiilik (zool.; Echinus, Seeigel), muhkürask (bot., fütopat.; Cryphalus), nidepitser (ajal.; eingehängtes Siegel), ogaputk (bot.; Eryngium, Mannstreu), raunsärdamine (keem., metall.; Blockrösten), suhkurtõbi (med.; Zuckerkrankheit), tõsturlihas (zool.; musculus levator), unitõbi (med.; lethargia, Schlafkrankheit), vähktõbi (med.; carcinoma, Krebs /krankheit/).

Kui täiendsõnaga tähistatakse mingit vahendit, mida rakendatakse põhisõna puhul: kateleht (bot.; Ektoderm), katevara (maj.; Deckung), manustoru (vet., lgv.; Ansatzröhre), sulgurlihas (anat.; Schliessmuskel, Sphinkter), õhkjahuti (keem., tehn.; Luftkühler).

Kui täiend- ja põhisõna kaudu väljendatud sinete tulemus esineb liitsaadusena: joodfosfor (keem.), kaaliumsiliikaat (keem.), nikkelmessing (= uushõbe, metall).

Peale nominatiivse liitumise esineb üsna hulgaliselt genitiivset liitumist, kus täiendsõna iseloomustab põhisõnaks oleva eseme, olendi või nähtuse liiki või laadi. Näiteks andepäev (jur.; Datum, Ausstellungstag), astmelaid (arhit.; Auftritt), elektriarvesti (keem., füüs.; Elektrizitätssähler), erguümbris (med.; perineurium), hanevits (bot.; Lycia), hambaräsak (tehn.; Schränkeisen), hankaleping (maj.; Lieferungsvertrag), hinnaaland (maj.; Rabatt), hoiutähik (biol.; Depositen~~sch~~ein), jalandipikend (fot.; Stativverlängerung), kaldenurk (mat.; Neigungswinkel), kilbirohi (bot.; Alyssum, Steinkraut), kinkeakt (jur.; Schenkungsurkunde), kohaviit (bibl.; Standnummer, Platznummer, Signatur, Klassifikationsvermerk), käigutõkesti (tehn.; Hubbegrenzung), külmamõõtel (füüs.; Kältemesser), lakasüüstel (vet.; Mähneschoner), linnukapsas (bot.; Lampsana, Rainkohl), merelaug /lau/ (geol.; Schelf), neelukivi (arhit.; Kehlstein), nii-duleedik (fütopat.; Phlyctaenodes, sticticalis), raamatuvoom /vooma/ (bibl.; Bibliomanie), seenekürblased (zool.; Platypezidae, Pilzfliegen), sibulanõlg (fütopat.; bacillus cepivorus), uksetäidis (käsit.; Türfüllung).

Nagu juba eespool öeldud, rakendati peamiselt nominatiivset ja genitiivset liitumist. Teisi käändeid leidis üsna

harva. Tähelepanuväärne on seejuures veel asjaolu, et nende esinemisel on täiendõnaks enamasti käändevormiline adverb. Näiteks: alalhoidlane (ajal., pol.-maj.; Konservativer), altkæelis (jur.; Bestechungsgeschenk), eeslaadik (ajal., Vorderlader), kõrvalaetõmbur (agr.; Seitwärtszieher), mahahindam (pol.-maj., jur.; Rabatt, Preisnachlass, Abzug), tagantlaadik (ajal.; Hinterlader). - Vaid üksikutel juhtudel on täiendõnaks substantiiv, siis on aga põhisõnaks adverb, näiteks: kuseleaja (med.; harntreibendes Mittel), piimaleaja (agr.; milchtreibendes Mittel).

Adjektiivide liitumine substantiiviga on juba märgatavalt tagasihoidlikum, see esineb näiteks sõnades: järskvaib /vaiibu (med.; Krise), kobekivi (geogr., miner.; Tuff), koressõöt (agr.; Rauhfutter), kõvajoodis (keem., tehn.; Hartlot), pisilest (zool.; Tyroglyphus, Käsemilbe), sinilillia (bot., aiand.; Scilla, Blaustern, Meerzwiebel), umbsool (med.; Intestinum coecum, typhlon, Blinddarm), väärareng (med.; Missbildung); hakuskolju (zool.; Primordialekranium), kaksisaken (ajal., arhit.; Doppelfenster), kinnismõte (med.; fixe idee), küliskäik (vet.; Passgang, Zeltgang), loonusmaks (agr., maj.; Naturallohn), lukisuss (zool.; Balonglossus, Richelwurm), neitsissigimine (bot., biol.; parthenogenesis), sakiskroon (ajal., her.; Heidenkrone, Zackenkrone, couronne antique), sunnismaisuus (ajal.; Boden-, Schollenpflichtigkeit, Hörigkeit, Kolonat), sägistupp (vet.; Markscheide), vallaslaps (jur.; natürliches Kind, aussereheliches Kind), vägisvõim (maj.; vis major, force majeure, höhere Gewalt), välismaa (geogr.; Ausland).

Pronoomen liitub substantiivile üldiselt vähe. Esinevad mõned korrad enesekohane, omastav ja näitav asesõna, näiteks: enesetaane (jur.; Selbstablehnung), isepärane (vet.; spezifisch), isepäratu (vet.; unspezifisch), iseseisvumine (ajal.; Emazipation), omaseaduslus (ajal.; Autonomie, Selbstgesetzgebung), samakülma (geogr.; Isokryme), samasugelane (agr., zool.; Homozygote), samasuvejoo (geogr.; Isothere), samatalvejoo (geogr.; Isochimene).

Numeraali liitumine substantiiviga on pisut ulatuslikum, esineb näiteks sõnades: esmassünnitaja (vet.; primipara, Erstgebärende), kahekorrik (med.; Duplikatur), kaheksatahukas (mat.; Oktaeder), kakskiirik (zool.; bivium), kakssuulane (zool.; Fasciola), kaksteistsõrmik (med.; duodenum, Zwölffingerdarm), kolmhaartoru (keem.; Dreischenkelrohr), kuustahukas

(mat.; Hexaeder), kümnetahukas (mat., min.; Dekaaeder, Zehnflächner), mitmeseemendus (agr.; Polyspermie), nelisiirus (arhit., kunst.; Vierpass), teispärija (jur., ajal.; Fideikomissar, Aftererbe), tuhat-urb (zool.; Millepora), ühapäevik (zool.; Ephemera, Eintagsfliege, Haft).

Verbituvi täiendsõnana leidub oskussõnades: hargsoon (geol.; Apophyse), hõõrajam (keem., füüs.; Friktionsantrieb), fabsete (med.; Imprægnation), imnapp (med.; acetabulum), kobikarv (med.; Spürhaar, Tasthaar), kobisirkel (tehn.; Taster), kohukuld (keem., metall.; Goldschwamm), kõdütõbi (med.; Schwindsucht, Darrsucht), kõgiveen (med.; vena jugularis, Srosselvene), libisülg (med.; Gleitspeichel), läkakõha (med.; pertussis, Keuchhusten), raasilohed (agr.; Streichlaub), sitrdistlus (agr.; crossing over), ujuleht (bot.; Schwimmblatt).

Adverb ei liitu eriti sageli substantiiviga, mõnel määral siiski leidub selliseid oskussõnu, näiteks: ajajimekse (jur.; Ratenzahlung, Abzahlung), alljaotis (jur.; Unterabteilung), allseiskus (med.; hypostasis), eelsoodumus (med.; praedispositio, Anlage), hulgipaljune (rütopat.; Massenvermehrung), jaemüük (maj.; Detailverkauf, Verkauf en detail), püstkülik (mat.; Rechteck), tagakilbis (zool.; Xiphoplastronplatte), teisilugemine (kirj.; Lesart), väljahigistis (med.; Eksudat, Ausschwitzung), ülapu (mets.; Oberholz), ülaribasus (ajal.; Gemeingelege, Gewinnlage).

Kui põhisõnaks on adjektiiv, siis liitub substantiiv temaga nii nominatiivselt kui ka genitiivselt, näit.: hõõlõgambaline (karbi) lukk (zool.; taxodontes Schloss), hõilvõra (aland.; Vase), järkaegne (med.; periodisch), kaarroodme (bot.; curvinervius, bogennervig), kodarlehine (bot.; rosulans, rosulatus, rosettig), kõmmalroodne (bot.; palminervius, handnervig), kõõvjalgne (vet.; spindelbeinig), põidpagujas (keem., miner.; feldspatartig), rohtroheline (keem.; grasgrün); happelembene valgelible (med.; azidophil), hulgaruumikuline (zool.; multilocularis), karukäpjas seis (vet.; bärenfüssig), kohvlibajas (med.; kaffeebohnenförmig), kõhusisene (med.; intraabdominal), lahustipõlune (keem., lyophob), leetemust hobune (agr.; Sommerrappe), lõpuseümbrine ruum (zool.; Peribranchialraum), maerjamallas nahk (keem., tehn.; alaungar), niiskuselembene (bot.; hygrophil), tuuletekkene (geol.; anemogen), ügasisene (med.; intrauterin).

Adjektiivsele põhisõnale on vahel liitunud ka adjektiivne täiendsõna, mis mõnikord esineb lühenenud kujul, näi-

teks: ainupärgne (zool.; monotroch), kahelikroomhapu (keem., zool.; ammonium bichromicum, doppeitochromsaures Ammonium), kaksiknõgus (keem., füüs.; bikonkav), kaudpooldumine (zool.; Karyokinese, Mitose), kaugliiklemine (maj.; Fernverkehr), laiarõõpmeline (pol.-maj.; breitspurig), lauglainjas juus (zool.; flachwellig), logeabune (vet.; blattlos), peeneterine (keem.; feinkõraig), rasktoituv (agr.; schwerfuttrig), sunnismaine (ajal.; glebae adscriptus, Schollenpflichtiger, Höriger, Kolone, Grundhold, Grundhöriger), teravsaagjas (bot.; acute serratus), tihtlaspäine (agr.; mitteldichtährig), võrdhaarne (mat.; gleichschenklig), ühikeskene (mat.; konzentrisch).

Muud sõnaliigid liituvad adjektiivsele põhisõnale täiendsõnana üldiselt harva, leidub väheseid oskussõnu. Numeraal täiendsõnaks: kaheroodne /täht/ (kirj., ajal.; doppelschäftig), kolmerakendiline (agr.; dreispännig), poolkerajas (zool.; hemisphaericus), poolkuujas (zool., vet.; semilunaris), üherõõpmeline (pol.-maj.; einspurig). Pronoomen on täiendsõna: isepärane (vet.; spezifisch). Täiendsõnaks on verbitüvi: koondjalgne seis (vet.; bodeneng), kõõpjalgne (vet.; säbelbeinig), libivalge talk (tehn.; federweiss), takerkarvane (bot.; villosus, zottig).

Pisut enam leidub oskussõnu, kus täiendsõnaks on adverb, näiteks: alakünnisene (bot.; unterschwellig), alapaalavikune (med.; subfebril), alaege (med.; subakut), kaaskülgne (zool., bot.; collateralis), kolmelisulgne (bot.; tripinnatus, dreifachgefiedert), luiplaudjas (agr.; abfallende Kruppe), läbitungitamatu (keem., füüs.; impermeabel, impenetrabel), pärastekkene (geol.; epigenetisch), tagupärine (zool.; retrograd).

Verbaalsele põhisõnale liitub täiendsõnana substantiiv: kaelavõrustatud (ajal., her.; behalsbandet, colleté), peaäräma (ajal.; enthaupten), rataskaaritsev (ajal., her.; radschlagend, rouant), ristikulehistatud (ajal., her.; mit Kleeblättern besät, tréflé), väärtäräma (maj.; entwerten). Esineb numeraal: kahekorduma (med.; conduplicare), poolkahestatud (ajal., her.; halbgespalten, mi-parti); esineb verbitüvi: roiskleotama (tehn.; mazerieren), ründvallutama (ajal.; bestürmen), siirdistutama (zool.; transplantieren), sundlaekama (ajal., jur.; einziehen, konfiszieren), sundvõõrandama (ajal., jur.; expropriieren, zwangsweise enteignen), taandarenema (vet.; sich zurückbilden).

Verb põhisõnana pole eriti produktiivne olnud, kõige hlatuslikum on rüha, kus liituvad verb ja adverb, näit. kaldkeevitatud toru (tehn.; überlappt geschweisstes Rohr), nurisünnitama (agr.; verwerfen, von Kühen : verkalben, von Stuten : verfohlen), pikitulistama (ajal., sõj.; enfilieren, enfiler), põikneljastatud/kilp/ (ajal., her.; schrägeviert, soartelé), taasneljastatud (ajal., her.; wiedergeviert, contre-écartelé), üldarmustama (jur.; amnestieren).

Esitatud näiteist ilmneb, et põhisõnaks on kasutatud kolme sõnaliiki: substantiivi, adjektiivi ja verbi. Täiendõnana esinevad substantiiv, adjektiiv, pronoomen, numeraal, verb ja adverb. Substantiivsele põhisõnale liituvad täiendõnana kõik eespool nimetatud sõnaliigid. Sedasama võib öelda ka adjektiivse põhisõna puhul. Viimase esinemissagedus on aga substantiivsest põhisõnast märksa väiksem. Veelgi tagasihoidlikum on verbi osatähtsus põhisõnana. Ka temale liituvate täiendõnade liike on vähem, näiteks adjektiiv puudub selles funktsioonis peaaegu täiesti. Teda leidub vaid mõnes üksikus väljendis, vahel ka lühenenud kujul, näiteks: yildakruudustatud (ajal., her.; geweckt, fuselé), kõrgränistatud raud (keem., tehn.; hochsiliziert). Adverbi ja verbi liitumisel tekkinud termineid on aga enam kui muid ühendeid.

Üsna sageli võib liitsõnadel kohata ka sufikseid. Neid on nii täiend- kui põhisõnadel. Mõned näited. sulgurlihas (med.; Schliessmuskel, Sphinkter), kaevurherilased (zool.; Sphegidae, Grabwespen), astmikmaa (geogr.; Stufenland), kattmikultuur (agr.; cower-crops), keeritsjooks (fütopat.; Spiralzulauf), tõugats/jalg/ (zool.; Nachschieber), alamulest (zool.; Wohnungsmilbe), lükandaken (arhit.; Schiebefenster), padjandsammal (bot.; Polstermoos), käimlaauk (ajal.; Abtrittterker), läbimimulk (tehn.; Durchgangsöffnung), esinikkujutis (kunstiajal.; Regentenstück);

koorenaksur (zool., fütopat.; Corymbites), käsiviskur (ajal.; Handballiste), päkapadjand (vet.; Ballenpolster), asjaloend (jur.; Sachregister), krooklehterlane (zool.; Cyrocotyle), liivataimistu (bot.; Psammophytenformation), käsi kirjastu (bibl.; Handschriftenraum), külmamõstel (füüs.; Kältemesser), hõõrajam (keem., füüs.; Friktionsantrieb), veesüliti (arhit.; Wasserspeier), valuvaigisti (med.; analgeticum, schmerzstillendes Mittel), karjamaandus (agr.; Weidewirt-

schafft), kellakandmik (kunstiajal., arhit.; Glockenstuhl), karukäppjas seis (agr.; bärenfüssig), jääjoastik (geogr.; Eisfall), eesmäestik (geogr.; Vorgebirge), koostolmlemine (agr.; Assoziation), selgjälalised (zool.; Notopoda, Rückenfüsser), selgujur (zool.; Notonecta, Rückenschwimmer).

Leidub niisuguseidki liitsõnu, kus sufiks on nii täiend- kui põhisõnal, näiteks: esikuastrik (zool.; scala vestibuli), vastaklehikud (bot.; Gnetinae), kuivendusühistu (maj.; Entwässerungsgenossenschaft, Drainagegenossenschaft), tuhnuktaimestik (zool.; Adventivflora), lisandkivind (geogr.; akessorische Konkretion), kahelissaagjas (bot.; duplicatoserratus, doppelgesägt), pärandidarastik (jur., ajal.; Nachlassbestand), sigitikulgle (zool.; tractus genitalis), pesitivalik (agr.; Staudenauslese), avamismäär (ajal.; Eröffnungsbeschluss), röövikupõleti (aiand.; Raupenfackel), ve-sitsisõitja (ajal.; Wasserfahrer).

Huvitavad on kolmest osast koosnevad oskussõnad, näiteks: pärisrakistaimed (bot.; Euthallophyta), rohevetiktai-med (bot.; Chlorophyceae), samasuvejoo (geogr.; Isotherē), avalehterseened (fütopat., Pezizales), leephõlmader (agr.; Flachwender), mõraspotikõlaline koputus (vet.; Perkussion des gesprungenen Topfes), nahkhiirelembene (bot.; chiroptero-phil), roiskveshõljum (bot.; Saproplankton), kakskümmenda-hukas (mat.; Ikosaeder), korgipuuriteriti (keem.; Korkbohrer-schärfer), kõvalehistaimistu (bot.; Hartlaubformation, Skle-rophytenformation), hüveoluühing (ajal.; Wohlfahrtsverband), ajalehesäilmik (bibl.; Zeitungshalter).

Esineb veelgi pikemaid oskussõnu, peamiselt linnunime-sid: pruunselg-põõsalind (zool.; sylvia communis communis, Dorngrasmücke), punarind-kanepilind (zool.; Carduelis canna-ba, Hänfling), tulipea-põialpoiss (zool.; Regulus ignicapil-lus ignicapillus, feuerköpfiges Goldhänchen), valgetäpp-sini-kurguke (zool.; Luscinia svecica cyanecula, weissterniges Blaukehlchen), viljapuu-kaevandikoi (zool.; fütopat.; Cemio-soma scitella).

Kui vaadelda eespool käsitletud liitsõnu ainealade kau-pa, siis ilmneb, et oma ala terminoloogiat on liitsõnaliste oskussõnadega kõige enam rikastanud meditsiin, zoologia ja keemia. Teistel aladel leidub sellel perioodil moodustatud terminoloogias liitsõnu märksa vähem. Võrdsel hulgal on neid oma alale toonud botaanika, ajalugu, õigusteadus ja veteri-

naaria. Hoopis vähe võib neid leida aianduse, arhliivinduse, bibliograafia, geograafia, kirjanduse, metsanduse jt. aladel.

СЛОЖНЫЕ СЛОВА В СОЗДАНИИ ТЕРМИНОЛОГИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ТЕКУЩЕГО СТОЛЕТИЯ

Аста Вески

Р е з ю м е

В первой половине текущего века важным средством создания эстонской терминологии являлось словосложение.

В качестве как определяющего, так и основного слова использовались все части речи, главным же образом имена существительные. Определяющее слово соединялось с основным в номинативной и генитивной форме, напр.: gaasküte (техн., хим. газовое отопление), subkurtõbi (мед. сахарная болезнь); hoiutähik (библ. депозитный билет); linnukarvas (бот. бородавник). В каком-либо другом падеже определяющее слово употреблялось редко.

К имени существительному как основному слову присоединялось в качестве определения имя прилагательное, местоимение, имя числительное, глагол и наречие. Приведем примеры: pisilest (зоол., Tyroglyphus), siniliilia (бот. садов. Scilla); isepärane (вет. специфический); omaseadustus (истор., автономия); kaheksatahukas (мат., восьмигранник); kolmhaartori (хим., тройник); kobikarv (мед. осязательный волосок), siirdristlus (агр. crossing over) ajatimakse (юрид.; платеж в рассрочку); allseiskus (мед., гипостаз).

В качестве основного слова, кроме имени существительного, встречаются имя прилагательное и глагол. Однако они используются гораздо реже.

К имени прилагательному как основному слову присоединяются в качестве определения имя существительное или прилагательное, другие же части речи - редко. Приведем примеры: kodarlehine (бот. rosulans, rosulatus розеточный); põldrajas (хим., минер. похожий на полевой шпат); kohviubajas (мед. похожий на кофейные бобы); tuuletekkene (геол. аномогенный); laiaröörmeline (пол-экон. ширококолейный); peene-

terine (хим., мелкозернистый); kolmerakendiline (агр. в три упряжки), poolkuujas (зоол., вет. semilunaris); iseseede (мед. самосварение); takerkarvane (бот. косматый, шершавый); alavalavikune (мед., subfebrilis), läbitungimatus (хим., физ. непроницаемый).

К глаголу как основному слову присоединяются в качестве определения имя существительное, имя числительное и глагол. Напр.: kaelavõrustatud (ист., геральд., с кольцом, обручем на шею), peaõraha (ист. обезглавить), kahekorduma (мед. удваиваться), poolkahestuma (ист., геральд. полурасколотый); ründvallutama (ист. взять штурмом), taandarenema (вет. регрессировать, вырождаться).

Иногда встречаются весьма длинные термины, состоящие из 3-4 компонентов, напр.: samatalvejoon (геогр. Isochimene), roiskveehõljum (бот. Sarproplankton), ajalehesäilmik (библ. газетный зажим); tulipea-põialpoiss (зоол. королек), puna-rind-kanepilind (зоол. красногрудная каноплянка) и др.

Часть сложных слов имеет суффиксы, при этом их имеют как определяющее, так и основное слово, а иногда и оба компонента, напр.: sulgurlihas (мед. Sphinkter), lükandaken (арх. подъемное окно); asjaloeend (юрид. оглавление, указатель), veesülit (арх. рыльце), lisandkivind (геогр. akzessorische Konkretion), veitsisõitja (ист. участник прогулки на воде).

Рассматривая вышеприведенные сложные слова по отдельным отраслям знания, можно установить, что с помощью словосложения наибольшее количество терминов было создано в области медицины, зоологии и химии.